

УДК 340.142

О.В. Горяга, доцент кафедри історії
держави та права НУ «ЮА»

ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИРОДА КОЗАЦТВА: ІСТОРИКО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В даній статті дається аналіз виникнення козацтва, на основі вивчення різноманітних підходів та теорій. Зокрема, увага акцентується на докладному аналізі самого терміну «козацтва», головних, специфічних ознак, якими характеризуються «козаки», які проживали на різних територіях, на визначенні спільних рис у культурно-історичному минулому.

Ключові слова: козак, козацтво, народ, спосіб життя козаків, характерні ознаки казаків.

В даній статті дається аналіз виникнення казачества, на основі изучения различных подходов и теорий. В частности, внимание акцентируется на подробном анализе самого термина «казачества», главных, специфических признаков, которыми характеризуются «казаки», которые проживали на разных территориях, в определении общих черт в их культурно-историческом прошлом.

Ключевые слова: казак, казачество, способ жизни казаков, характерные черты козаков.

This article provides an analysis of the Cossacks, based on the study of various approaches and theories. In particular, it focuses on a detailed analysis of the term “Cossacks”, the main, specific features that characterize “Cossacks” who lived in different areas, to identify common features in their cultural and historical past.

Keywords: cossack, cossack way of life, the characteristics of the cossacks.

Актуальність дослідження. У багатовіковій історії України важливе місце належить козацтву. Генеза козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні “Великого кордону”, який поділяв європейську та азійську цивілізації. Наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансільванії, Волощині, Московії свідчить про певні закономірності організації вільної людності, не обмеженої державними правовими нормами. Всі вони виникли і розвивалися в межах одного хронологічного періоду (XV—XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища. Водночас, подібність українського козацтва до аналогічних явищ не виключала його специфіки та унікальності щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Як визначає В.Антонович, в козацтві найяскравіше визначилася «провідна ідея, що виявляла собою бажання народу», основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості [1, 18]. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах суспільного життя. Так, освоюючи степові простори, козаки, всупереч панівному феодальному способу виробництва, розвивали власне господарство, що базувалося на вільнонайманій праці. Грунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво відродило перерваний іноземними загарбниками державотворчий процес в Україні. Вагомий його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву «козацького народу» [16, 9].

Зрозуміти будь-яке історичне явище глибоко і всебічно можна лише через звернення до його коренів. Такі засади набувають особливої актуальності при студіюванні витоків українського козацтва та утвердження його в суспільному житті. Крім того, необхідно врахувати весь комплекс економічних, політичних та соціальних

чинників цього тривалого процесу [16, 15].

Метою даної статті є дослідження природи та сутності козацтва. Для досягнення мети слід виконати наступні завдання: окреслити теорії походження козацтва, як класичні, так і більш нетривіальні; визначити особливі характерні риси козаків, що поєднують їх в певну соціальну спільноту; проаналізувати етимологію слова «козак» та «козацтво».

Сучасна наука дає можливість розглядати походження козацтва з різних, інколи, протилежних підходів. Перший (класичний) зводить козацтво до вольниці втікачів в Дике Поле. Втікачі від феодальної експлуатації до Степу «шукачі волі» (селяни і холопи) і створили до середини XVI ст. особливу організацію - «козацтво», яке постійно підживлювалося новими потоками переселенців з Центральної і Західної Росії. Дана точка зору остаточно сформувалася в радянський час, домінує в уявленнях більшості суспільства і закріпилася в суспільній свідомості. У даному випадку козацтво розглядається як безумовно російська або українська за походженням група населення, в ході особливих умов існування (постійні війни та набіги) виробила специфічні риси: особливу військову організацію, уклад, общинний побут та інш. Відповідно до другого підходу, прихильниками якої є, насамперед, представники козацтва, вважає козаків особливим етносом (національністю), які виникли ще в античну епоху (на початку нашої ери) від змішування туранських, скіфських, меотамі-слов'янських, аланських та інших племен, які володіли слов'янською мовою. Цей підхід дозволяє обґрунтувати відокремленість козаків від решти українського або російського населення, пояснює їх національну самоідентифікацію і культурно-побутову своєрідність [16, 18].

Також, існує досить велика кількість так званих «проміжних» теорій. Так, А. Гордєєв зводить походження козацтва до стягнутої Золотою Ордою з підкореної Русі данини кров'ю. Юнаки, яких забирали до Орди використовувалися для охорони степових кордонів і несення ямської служби, сприймаючи вже готові форми військової та громадської організації степовиків (монголів і половців) [3, 19]. На думку Р.Скриннікова, козацтво виникло зі злиття нечисленних російських переселенців до татарських станиць в степах. Л.Гумільов підкреслював походження терських козаків від хозар-християн, а в цілому зводить козацтво до хреста половців. І. Яковенко переконаний в тому, що козацтво виникло в результаті половецько-російського змішання при явному домінуванні половецького субстрату. На його думку, антропологічні (форма черепа, тілесна конституція) та етнографічні (особливості побутової культури та пісні) дані видають в козаках природних степовиків. І.Куценко вважає, що козацтво це своєрідна і самобутня народна демократія, що перетворилася на службу. В.Труть вважає приналежність козацтва до самостійної етнічної групи та його характеристику як етносу (народу) цілком виправданною, яка не викликає сумнівів. Б.Фролов, спираючись на велику кількість документованих фактів, підкреслює поліетнічність походження козацтва. Л.Галутво вважає козацтво єдиним населенням з певним господарсько-побутовим укладом, традиціями та культурою. О.Козлов бачить екстремізм у спробах відродити козацтво як етнос, знаходячи все нові аргументи на обґрунтування «станової» теорії. П.Лукичев і А.Скорик вважають правильною тезу про етнічну самостійність козацтва тощо [Цит. за 11, 26].

Крім цих найбільш відомих сучасних теорій існує і цілий ряд підходів, які не втратили актуальності й сьогодні. Першими, хто намагався з'ясувати питання козачого етногенезу були в XVII ст. поляки Пясецький і Коховський, які вважали, що козаками (або козаками) називалися ті люди, які на своїх конях були швидкі і легкі як «кози».

У XVIII ст.. ґрунтуючись на співзвуччі в назвах, починають бачити в козаках залишки або нащадків різних народів. Український літописець Григорій Грабянка, а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман вбачали в останніх нащадків хозарських племен [7, 17; 10, 34].

На думку В. М. Татищева, в Єгипті було місто Черказ, 15 жителів якого переселилися на Кавказ і стали називатися косоги. З Кавказу виводив козаків і Петро Симоновський, зближуючи римську назву Гірканію (історична область на Кавказі) з латинським словом HIRKUS - козел.

І.Фішер у своїй Сибірській Історії (1774 р.), слово «козак» відносить до татарської мови. На його думку, це людина у якої немає сім'ї, або яка не має постійного житла. Назва спочатку приписувалася власне козацькій орді, тобто ординським козакам, які існували на початку XVI ст. та території нижньої Волги (киргиз-кайсаки, які своїми набігами і наїздами славилися перед іншими народами) [15].

В сучасній татарській мові слова «козак» вже немає, тому, модно зробити висновок, що воно не є татарським, а запозичене від іншого народу й ототожнено за характером і історичним життям козацтва. Слід зазначити, у киргизів є особливий рід, який виключно носить назву «козак», подібно до того, як є інші роди «кипчаки», «чайман» та ін. Ці киргизи називають себе не «кайсаки», як багато пишуть, а «кхзак». Це нащадки омагометаненних і змішаних з іншими східними народностями стародавніх козаків. Серед них інколи трапляються особи з суто арийським профілем і веселим поглядом. В мові киргиз-кхасаков зустрічається багато характерних слів і виразів, властивих мові Донських козаків колишніх століть, наприклад: кублюк - кубілек (жіноче вбрання з шовкової матерії яскравих кольорів на Дону), чекмень - каптан, казан - казан, тумак - шапка з верхом, шальбари - шаровари, юрт, мерин, башка, таган, чавун, сережки, чулгі - панчохи, куп - викуп, чекан - зброя, тала - тальник, камис - очерет, паця - свиня, карга, беркут, драфа, сазан, уран - ура, карбуз-кавун, каун - диня, гарбуз, баштан, канжар - кинджал, чумічка, малахай та ін. Деякі лінгвісти вважають, що ці слова запозичені козаками від татар і киргизів.

І.Болтін (1788 р.) писав, що на півдні Росії жили татарські, сарматські та слов'янські племена: це були люди, які відділилися від суспільства і жили в степу, розбійничали та харчувалися звіроловством. Татари називали їх козаками, тобто сбродом. Пізніше, ця соціальна група стала відомою в нашій історії як половці, що існували до навали татар [9, 276].

Філологічний аналіз говорить про те, що, як загальне, в східно-турецьких мовах воно означає - безпритульний мандрівний, нікому непідвладний, вільний. Вживаються слова «казаклик, казакламак». Як похідне, вони походять від «каз» - гусак і значить гусак - «вільний, як дикий гусак» (турецький говір). Черкеси іменують себе «адігами», це слово походить від перського слова «серкеш» і теж значить - «непідвладний» (головоріз) Угорсько-слов'янське: Гуса, гусар - «вільний, вершник, бродяга, розбійник» має спільний корінь від слова гус (гусак), з його похідними - «гусарі ті», тобто розбійничати на морі, «гусаріца» - розбійницький човен і т.д., і можна побачити спільні назви (перелади) однієї і тієї ж ідеї. Саме тому, донські та малоросійські козаки називалися то черкасами, то козаками, то вольницею, то навіть, як наприклад їх новосербські сусіди - гусарами.

Так, М.Устрялов говорить, що донці складають суміш різноплеменних народів, що мова їх складається з різних елементів; що в рисах їх є щось азіатське і що козаки пишаються своїм походженням від черкесів і навіть самі називають себе

черкес самі [14, 233]. Д.Іловайський (1884 р.) дійшов висновку, що в XV столітті з одного боку утворюється в Рязанському князівстві особливий клас службових людей з передової української варти, а з іншого в придонських степах збирається вольниця з російських втікачів-розбійників. Іловайський приходить до висновку, що назва «козаки», всупереч усім спробам пояснити її виходячи з татарської мови, є, мабуть, те ж, що й козари, з його варіантами: «казахи» або «касоги» [4, 129]. М.Коілович (1801 р.) вважав загалом, що козаки, це зіпсовані сили українського або російського народу, негідні люди [6, 76].

В ряду прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати М.Карамзіна, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків [5, 129]. Цю теорію підтримують Г. Ф. Міллер і П. І. Симоновський [8]. М.Карамзін говорить про козаків рязанських, як особливо легке військо. Козаки були не в одній Україні, де ім'я їх зробилося відомим в історії близько 1517, але ймовірно, що воно належало тюркам і берендеям, які мешкали на берегах Дніпра, нижче Києва. Там знаходиться й перше житло малоросійських козаків. Тюрки і берендеї називалися черкасами, а також казаками. Можна вважати, що тюрки і берендеї, називаючись черкасами, називалися і козаками; що деякі з них, не бажали скоритися ні монголам, ні Литві, жили, як вільні люди, на островах Дніпра, огорожених скелями, непрохідним очеретом і болотами, приймали до себе багатьох людей, які тікали від гноблення, змішувалися з ними і, під ім'ям козаків, склали один народ. В історії наступних часів бачимо козаків ординських, азовських, ногайських та інших; це ім'я означало тоді вольницю та наїзників. Говорячи про донських казаків Кармазін вважає, що вони були найважливішим страхіттям варварів і захистом для Росії між Азовським і Каспійським морями, що це була нова войовнича республіка, складена з людей, що говорять нашою мовою, сповідують нашу віру, і представляють суміш європейських з азійських рис, людей невтомних у ратній справі, свавільних, хижих, але старанних. Карамзін прямо не називає цих природних кінників і наїзників втікачами, а лише говорить, що вони вважалися такими, а це дає можливість говорити про те, ще козацтво на було відомо раніше і з'явилося в X ст. під ім'ям торків і берендеїв, або черкасів, або казахів або козаків. На мою думку, дана позиція є найбільш виваженою та логічною [5, 78].

Савельєв Е. вважає, що козацтво, як лихі кінники, з списами і шаблями - на суші й відважні мореплавці - на морі, було відомо, під тим чи іншим ім'ям ще з глибокої давнини, за багато століть до Різдва Христового; що воно існувало майже в тих же місцях, які займає і нині: до Р. Х. на 30 кораблях з берегів Дону, Дніпра та Дністра казачьке військо ходило на захист Трої, потім частина його проникла до Італії, під ім'ям гетів-русів, а згодом саме вони заснували Рим; починаючи з VI ст. до Р. Хр. і до XIII ст. по Р. Хр., козаки наводили страх на персів і мідян, на греків і арабів; боролося з татарськими ордами і, врешті-решт, залишилися переможцями [11, 38].

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна вважати М.Бельського та Г.де Боплана. Подальший розвиток вона знайшла в літописі С.Величка, а саме — обґрунтування походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX — початку XX ст.: В. Б. Антонович, М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський — поглибила і розширила останню тезу, довівши її до логічного завершення. Останні десятиріччя не внесли принципових змін у висвітлення проблеми.

Широкий спектр поглядів на генезу козацтва пояснюється наявністю різноманітних

свідчень про його попередників на терені південноукраїнського степу. Існуючі джерела не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні. Водночас недоцільно ігнорувати близькість соціальних і політичних факторів, що сприяли формуванню своєрідного захисного поясу на межі зі степом у різні історичні епохи [16, 39].

Археологічні та писемні джерела переконливо свідчать про постійне проживання серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю слов'янського населення протягом X—XIII ст. Намагання князів Олега та Ігоря приєднати улличів і тиверців до Руської держави призвело до відходу їх за Дністер. Разом з тим в історіографії має місце й думка про його поліетнічність. Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення бродниками.

Візантійські та угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте, руські літописи згадували бродницьке населення на південно-східному кордоні Русі та в Північному Приазов'ї. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Бродники підтримували стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації. Разом з тим, ситуація в південноукраїнських степах значно впливала на політичну атмосферу Руської держави [16, 56].

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає можливість говорити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані й привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники неодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для бачення в бродницьких громадах XII—XIII ст. прообразу інституту козацтва [16, 57]. Хоча спеціальних досліджень порівняльного аналізу подібних типологічних явищ не проводилося. Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі, яке на Русі вважалося скупченням “темного люду” — вигнанців із сусільства.

М.Кромер і М. Щербатов бачили в козаках залишки половців. Вольтер в “Історії Карла XII” - залишки татар. Н.Карамзін, С. Соловйов, В.Броневській - нащадків тюркського народу, який жив на півдні Росії. Польський хронікер М.Бельський, дядько якого був першим старшиною у козацькому війську на початку XVIст., говорить, що козацтво виділилося з народу, завдяки розумовому складу і характеру деяких осіб та умов життя. Н.Костомаров вважав козаків за міщан, які ходили на південь спочатку на промисли, а потім умовами життя вони примушені були озброюватися і вести військовий спосіб життя. Карпов і Тумасов пов'язують козацтво з князівськими дружинами, професор П.В. Голубовський - з бродниками, які ще в домонгольській часи (XI - XII ст.) займали степові місця.

Особливої точки зору на походження козацтва дотримувалися В.Антонович та Ф.Щербіна. Вони пов'язували походження козацтва з давньоруськими вічовими громадами. О.Пушкін та М.Любавський вважали козацтво частиною російського народу, яка розвинула свою самобутність: А.Певнев бачить в козаках нащадків рязанських і Мещерських стражників, які захищали свої поселення від татарських набігів в епоху панування Золотої Орди. Є.Савельєв дивиться на козаків як на давніх мешканців

берегів Азовського і Чорного морів, Дону і Нижнього Дніпра. С.Охлябінін зводить козаків до авангардних загонів монголо-татарських військ.

Висновки. Можна сказати, що самобутність, особливість козаків дозволяє, в будь-якому випадку, говорити про них як про щось етнічно специфічне: самостійний етнос, етнографічна група або особлива етнічна група населення. При всіх своїх відмінностях, практично кожна з названих теорій і гіпотез підкреслює своєрідність козацтва, його глибоку відмінність від решти населення. І я к правильно зазначає В.Щербак, аналоги козакування відомі на українських теренах з давніх часів. Проте наявні джерела дають підставу стверджувати, що лише з другої половини XV ст. охоронці південного прикордоння й ухадники-промисловці дістали назву козаків. При цьому вони не виходили за межі своєї становості, не звільнялися від обумовлених нею обов'язків. По суті, в литовську добу козакування проявляло себе як побутове явище. Чисельне зростання і консолідація козаків, зокрема через організацію Запорозької Січі, привертала увагу властей. Тим паче, що вже в середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козацтво переросло в окрему групу населення з певним видом занять і специфічним способом життя [16, 296].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Антонович В.Б. — К., 1991. — 238 с.
2. Вольтер. Карл в Бендерах. Главы из книги "История Карла XII и история России времен Петра Великого" / Вольтер // Звезда. — 1998.- № 4. — С. 15-24.
3. Гордеев А.А. История казаков. Золотая орда и зарождение казачества / Гордеев А.А. — М.: 1991. - 59 с.
4. Илованский Д. История Рязанского княжества / Илованський Д.— М.: Унив. тип., 1858. — VI, 331 с.
5. Карамзин Н. М. История государства Российского / Карамзин Н.М. — Спб., 1897.— Т. 4— 5.
6. Коялович М. О. История Русского самосознания / Коялович М.О. — Минск: Лучи Софии, 1997. — 239 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки/ Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка — Київ : Товариство «Знання» України, 1992, — 192 с.
8. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянах Г. Ф. Миллера бывшаго историографа російскаго писання на рускомъ и немецкомъ языкахъ и хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архиве Министерства иностранныхъ дѣлъ / Миллер Г.Ф. - Москва. Въ Университетской типографіи. 1846. - 96 с.
9. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтинным. - СПб., 1788. Т. 1—2. — 673 с.
10. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Рігельман О.І.— К., 1994. — 768 с.
11. Савельев Е. Древняя история казачества / Савельев Е. - М.: Вече, 2010. - 480 с.
12. Скринников Р. Вольные казаки / Р.Скринников // <http://www.zw-observer.narod.ru>
13. Татищев В.Н. История Россійская / Татищев В.Н.— М.— Л., 1962.— Т. 1.— 684 с.
14. Устрялов Н. Русская история / Устрялов Н. — СПб., 1837— 1841. Ч. 1. — 345 с.
15. Фишер И.Э. Сибирская история (1774) / Фишер И.Э. // <http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=1319>
16. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. / Щербак В.О.— К.: Видавничий дім "КМ Academia", 2000.— 300 с.